

ה'אישיות המשפטית' והקדשים יהודיים בירושלים של סוף המאה התשע-עשרה*

אריה שפיצן

אחת הבעיות החמורות שניצבו בפני
מוסדות הציבור (ובכלל זה הקהילות
היהודיות) באימפריה העות'מאנית
היתה שהחוק האיסלאמי, שנהג
באימפריה העות'מאנית, אינו מכיר
בגוף ציבורי כבאישיות משפטית.

גוף ציבורי אינו מוכר כצד לדין או לתביעה משפטית ואינו יכול לרשום על שמו רכוש או נכסים. מכאן, שכל רישום של נכסים חייב להיות על שמם של אנשים פרטיים.¹ לסוגיה משפטית זאת נדרש גם המשפטן משה דוכן² בכתבו: '...מה שאין כן חברות ואגודות פרטיות להן לא היתה זכות לרכוש נכסי דלא נידי בכלל ורקע בפרט ולקיים על שמם'. אליבא דדוכן:³ 'כתוצאה משיטה משפטית זו היו כל החברות והאגודות מוכרחות לרשום את נכסיהן על שם אנשים פרטיים וזה הביא להתפתחות היחסים שיהיו מן אינסטיטוט מיוחד במינו במשפט הקרקעי הארץ-ישראלי והוא רישום קרקעות על שם מושאל'. סימוכין לדברים אלה ניתן למצוא בדרך פעולתן של חברות ואגודות שרכשו קרקעות לצורכי ציבור (כגון חברות שונות לבניין שכונות בירושלים בשליש האחרון של המאה הי"ט).

הטכניקה המקובלת באותם ימים היתה לרשום את הרכוש על שמו של אדם פרטי (בדרך כלל — נתין זר),⁴ ואילו אותו אדם היה מפקיד בקונסוליה שלו או בבית דין צדק של העדה (או בשני

* מאמר זה נכתב על סמך עבודה סמינריונית המוגשת לפרופ' ג' בר במסגרת הסמינריון על הוקף במזרח-התיכון. תודתי נתונה בזה לפרופ' בר על הדרכתו והערותיו וכן לפרופ' א' כהן על הערותיו למאמר בטרם הובא לדפוס.

1 מחקרי מתבסס על רישום ההקדשים (וקפיות) היהודיים בסג'ל של ירושלים על שמם של אנשים פרטיים.

2 מ' דוכן, דיני קרקעות בא"י, ירושלים תרפ"ה, עמ' 69 ואילך.

3 שם, שם.

4 לרישום הרכוש על שמו של אדם פרטי היו עלולות להיות השלכות שליליות אחדות. ולכן, בראש ובראשונה, האדם המשאל את שמו חייב להיות ישר ומהימן, כדי שלא ינצל לרעה את השאלת השם ויתבע את הרכוש לעצמו. לשם כך באה הפקדת כתב הוויתור הנזכר בהמשך.

המקומות), כתב-ויתור שבו הצהיר כי הרכוש הרשום על שמו אינו אלא רכושו של גוף ציבורי זה או אחר.

לעניין זה מעניין לראות את כתבי היסוד של שכונות מאה שערים, משכנות ישראל ואבן ישראל מן השנים 1875-1876.⁵ בתקנה א' של כתב היסוד של שכונת מאה שערים כתוב:

השדה אשר קנתה החברה סמוך לירושלים במערבה צפונה נקרא 'כרם כדכוד'. החיגע תכתב על-שם חמשה אנשים א' יליד טורקי א' יליד עסטרייך א' יליד אשכנזי א' יליד רוסיה א' יליד אנגלנד והם יתנו כתב עדות מקוים כ"א בקונסילאריע שלו כי זהו בעד מאה אנשים והכתב יהי ביד הועד או ביד אחד מהגדולים אשר בחר הועד. (ההדגשה שלי – א"ש).⁶

תקנה א' של תקנות חברת אבן ישראל אומרת:

השדה אשר קנתה החברה במערבה של ירושלים עת"ק ת"ו עומד על יד דרך יפו. החיגע תכתב על-שם שלשה או חמשה אנשים שיובחרו מבני החברה בדעות נעלמות וכ"א מהם יתן כתב מקוים מהבד"צ ומהקונסילארי שלו כי זהו בעד החברה אבן ישראל והכתב יהי ביד הועד או ביד מי שיבחר הועד. (ההדגשה שלי – א"ש).

אותה תקנה ממש מופיעה גם בראש התקנות של חברת משכנות ישראל. היתה זו אפוא שיטה לעקוף את בעיית רישום הרכוש על שם גוף ציבורי. אלא ששיטה זו היתה כרוכה בקשיים אודים. מלבד הקושי שבהשגת מספר אנשים מהימנים ובעלי נתינות זרה שיסכימו להשאל את שמותיים, היה צורך שלאנשים אלה יהיו גם יורשים, שכן לפי החוק העות'מאני רכושו של אדם שאין לו יורשים עובר עם מותו לאוצר המדינה.⁷ ואולם, מאידך גיסא, אם יש לאדם יורשים גם הם חייבים להיות מהימנים, כדי שלא יתבעו את הרכוש לעצמם, שהרי הרכוש נרשם בערכאות המדינה על שם אדם פרטי שהם יורשיו החוקיים. הסכנה היתה, שאם יגישו אלה תביעה לערכאות המדינה (שרק הן מוסמכות להכריע בדיני קרקעות) לא יהיה תוקף חוקי לכתב הויתור שהופקד בקונסוליה או בבית דין צדק של העדה. כזכור, כתב הויתור על הרכוש ניתן לטובת חברה, ולפי החוק העות'מאני חברה אינה אישיות משפטית ועל כן לא ניתן לרשום רכוש על שמה. הסכנה של תביעת יורשים על רכוש השייך למעשה לציבור היתה מוחשית ביותר, שכן מצאתי בסג'ל 'כתבי הקדש' שהיו תוצאה של דיון משפטי, שבו תבעו יורשי הנפטר לדין את ה'כולל' על שתפס חזקה בכתים אשר כביכול מגיעים להם בזכות הירושה. ואילו הכולל השתדל להוכיח בפני בית הדין השרעי שהכתים הוקדשו למטרות ציבור על-פי כל חוקי האיסלאם. כמו כן מצאתי שני תצהירים של יורשים, שהצהירו בפני בית הדין

5 הצ'יטוטים שלהלן הם מתוך: רות קרק, שכונות בירושלים, הכניה בירושלים החדשה ותקנות השכונות, יד יצחק בן-צבי תשל"ח.
6 לעניין זה ראוי להעיר, כי לא נמצאו אותם חמישה אנשים והחיגע נכתבה רק על שם דוד ליאון, שהיה נתין בריטניה. ואמנם, במסמכים הערביים של הסג'ל נקראת השכונה 'קומבנית דוד ליאון'.
7 חוק זה קיים ככל הנראה בקפדנות, שכן מצאתי, תוך עיון בכתבי עיזבון המצויים בסג'ל הירושלמי, מספר אנשים ערירים אשר השלטונות מעבירים את רכושם לאוצר המדינה. גם ד"ר ת' גרבר, שחקר את הסג'ל של בורסה במאה ה'19, מצביע על חופעה זו, ומראה כי היה זה מקור הכנסה לא מבוטל לאוצר האימפריה.

השרעי כי רכוש שהם, כביכול, יורשיו הוא לאמיתו של דבר רכוש הציבור, שכן אביהם קנה את הרכוש מכספי הקדש לטובת הציבור.⁸

סכנה נוספת שבה היתה כרוכה השיטה האמורה קשורה בהפקדת כתב הוויתור בידי בית הדין הקונסולארי או הקונסול. ההנחה היתה, שהקונסול או בית הדין הקונסולארי יאשרו, בכל עת שיידרשו לכך, כי אמנם קיבלו מידי נתין שלהם כתב ויתור לטובת גוף ציבורי, כלומר, הדבר היה תלוי במהימנותו האישית של הקונסול ובכונותו לפעול כמצופה ולאשר את כתבי הוויתור.

נראה, שהגופים והמוסדות הציבוריים (בעיקר קהילות וכוללים), שנקטו דרך זו של רישום רכושם, היו ערים מלכתחילה לסכנות המרובות הטמונות בשיטת השם המושאל וניסו להבטיח את רכושם גם בדרכים אחרות. דוכן רומז על דרך אחת, אך אינו מפרטה באמרו: 'כל החברות, האגודות והמוסדות של צדקה של תרבות וכיו"ב (אם לא הסתדרו בתור מוסד של הקדש) הוכרחו לקיים קרקעותיהם לא על שם עצמם אלא על שם איש פרטי, שם כדוי, על שם מושאל'. (ההדגשה שלי – א"ש). מכאן עולה, שהיתה דרך נוספת להבטחת רכוש הציבור: לרשום אותו בתור 'הקדש' – דרך שהיתה מקובלת גם על מוסדות מוסלמיים ונוצריים. דרך זו היתה עדיפה בהרבה, כפי שנראה להלן, על דרך השם המושאל רבת הסיכונים. דוכן אומר במפורש, שהשימוש בשם מושאל נעשה אם לא ניתן היה, בתוקף הנסיבות, לנקוט את דרך ה'הקדש'.

היזקקות לדרך זו של הקדש מוסלמי אנו מוצאים בצורה נרחבת ביותר החל מסוף המאה הי"ט, או ליתר דיוק: החל מ-1881.¹⁰ יתר על כן, החל משנה זו התופעה של הקדשת רכוש יהודי בולטת גם בהשוואה להקדשות המוסלמיות. במשך מאתיים השנים שלפני כן הגיע מספר ההקדשות שנרשמו מוסלמיות ונוצריות, ל-2-3 בשנה, אולם החל מ-1881 עלה המספר, והוא נע בין 5 ל-12 לשנה. אלא שמספר ההקדשות המוסלמיות והנוצריות לא עלה באופן משמעותי, ואילו מספרן של אלה היהודיות עלה ל-4, 5 ואף ל-10 לשנה.¹¹ נראה לנו, שהשימוש הגובר בדרך זו קשור ישיר עם גידול האוכלוסיה היהודית בירושלים בשנים אלה.

שנות ה-1880 של המאה הי"ט הצטיינו בתנופת בנייה של שכונות חדשות מחוץ לחומת ירושלים

8 גם אם ייתכן שהמקרים שצויינו כאן הם בבחינת משפט פיקטיבי, שכל תכליתו קבלת פסק דין הצהרתי מטעם בית המשפט השרעי כי הרכוש הוא הקדש ציבורי, עצם העובדה שיורשים יכלו לבוא ולתבוע זכות ירושה על רכוש הציבור והעובדה שאילו הרכוש לא היה מוקדש כדין השריעה היו זוכים בדין, די בה כדי להצביע על האיום שהיה קיים על רכוש ציבור מצד היורשים לפי השיטה שזוכרה כאן

9 על המקרים והסיבות שבהם חברות או אגודות לא יכלו להסתדר בצורת הקדש לא נרחיב את הדיבור ואין זה מעניינו של מאמר זה. אולם הדוגמאות של קניית קרקעות השכונות בירושלים שהבאנו מתארות נסיבות כאלה, משום שבעת קניית הקרקע על-ידי החברות לא היה ברור מי ירכוש כל מבנה שייבנה בעתיד ולכן לא ניתן היה להקדיש את הקרקע או חלקים ממנה בעת הקנייה. מה גם, שהקונה רצה רכוש פרטי רשום בטאבו ולא רכוש מוקדש ומוגבל.

10 יצוין, כי במשך כ-400 שנים, עד 1881, נרשמו בסגל (על-פי אינדקס הוקפיות בבית המשפט השרעי) בסך-הכל עשר הקדשות יהודיות. ראה פירוטן בנספח ב'.

11 מובן, כי לתופעה זו יש חשיבות הן מצד המחקר המוסלמי ובעיקר המחקר ההשוואתי (שכן ההקדשות היהודיות שונות בפרטים רבים מן ההקדשות המוסלמיות המוכרות לנו הן מירושלים והן מסגלים אחרים) והן מצד המחקר היהודי, שכן איש לא נתן דעתו על כך שרוב המבנים השייכים לציבור בשכונות החדשות שמחוץ לחומה, וכן מבנים השייכים לציבור בתוך חומות ירושלים, אינם אלא וקף שנרשם בערכאות המדינה (וזאת חרף העובדה כי ניתן היה ללמוד על תופעה זו, אם כי לא על היקפה ופרטיה, גם ממקורות יהודיים), כפי שנראה להלן.

12 למעט משבר בניית שכונות שחל מסוף שנות ה-70 ועד 1883. ראה על כך בהרחבה אצל: י' כן-אריה, עיר בראי חקופה, ירושלים החדשה בראשיתה, ירושלים תשל"ט, עמ' 163-170.

ובעלייה גדולה של יהודים לארץ, שבאה בעקבות הפרעות ביהודי רוסיה ורומניה (ה'סופות בנגב'). מובן כי עלייה זו, וכן תנופת הבנייה, חייבו הקמתם של מוסדות ציבור חדשים בשכונות החדשות וכן הרחבת פעילותם של מוסדות ציבור ישנים. ואמנם, עיון בסג'ל של ירושלים בין השנים 1881-1889¹³ מגלה, כי יהודים הקדישו רכוש רב למטרות ציבוריות; מתוך 51 הקדשות יהודיות הוקדשו 48 למטרות ציבוריות, ומאלה היו 36 בשכונות החדשות. חלק ניכר מהן נעשו לטובת תושבי שכונות נזקקים או מוסדות שכונתיים. על מגמה זו ניתן היה לעמוד גם במסמכים יהודיים, אלא שאת מסמכי ההקדשה עצמם ניתן היה למצוא, כשהם מרוכזים ומסודרים, רק ברישומי בית הדין השרעי של ירושלים.

כיצד נעשתה ההקדשה למטרות ציבור בבית הדין השרעי ומה היו יתרונותיה? הקדשה מוסלמית היא בראש ובראשונה הקדש עולמים והמקדיש אינו יכול לחזור בו מהקדשתו. כתב ההקדש עצמו מכיל כמה חלקים: בראשו כתובים שמות המקדישים ופרטי זהותם; אחריהם באה הצהרתם, לפיה הם מקדישים את הרכוש השייך להם מרצונם החופשי ובהכרה מלאה. אחרי זה נזכרים תעודות ומסמכים רשמיים, המאשרים כי הרכוש הוא אכן רכושם ומובא תיאור מלא של הנכס, היקפו, מיקומו, שמות הזכאים ליהנות מהרכוש ותנאים הקובעים כיצד ינוהל ההקדש. אלה האחרונים כוללים: (א) את שמות המפקחים והמנהלים ('מתולים') שימונו לניהול הנכס ואופן מינונם של אלה שיבואו אחריהם; (ב) אופן ניהול הנכס מבחינה פיננסית; (ג) תנאים ספציפיים שמעמיד המקדיש בדרך-כלל מופיעים בכתב ההקדש גם התנאים הקובעים הכרוכים בהפיכת כל נכס לזקף ואשר יתקיימו בין שנכתבו בכתב ההקדש ובין שלא נכתבו בו, מעין נוסחה פורמאלית שהיא חלק בלתי נפרד של כל הקדשה כמעט. (כגון שאין למכור, למשכן, לתת במתנה או להחליף את הנכס המוקדש; שיש לשפצו תחילה ולדאוג לאחזקתו התקינה וכיו"ב). בסופו של כתב ההקדש מופיע משפט פיקטיבי ובו טוען האיש האחראי לרישום הזקף בבית הדין השרעי ('מתולי לחסג'יל') בפני הקאדי כי ההקדש אינו חוקי מסיבה זו או אחרת והקאדי פוסק, שההקדש חוקי. על-ידי כך ניתן אישור להקדש לא רק מכוח חוקי ההקדש, אלא גם בתוקף פסק דין של בית הדין השרעי. כיצד אם כן ניצלו הכוללים בירושלים מוסד זה כדי להגן ביתר הצלחה על רכוש הציבור שהלך והתרכה באותה תקופה? האמצעי הראשון שבו השתמשו היתה רשימת הנהנים, דהיינו מטרות הנכס, כפי שנקבעו לטובת צורכי הציבור ונרשמו בתוך כתב ההקדש. מטרות אלה היו שונות ומגוונות: לטובת עניי כוללים ספציפיים, לטובת בית-החולים 'ביקור חולים', לטובת תלמודי תורה וישיבות, לטובת אלמנות ויתומים, לטובת בתי-כנסת, לטובת עולי-רגל יהודיים, וכיוצא באלה מטרות ציבוריות.¹⁴ (בדרך-כלל הזכאים הנזכרים ראשוניים שייכים לכולל ספציפי. אבל גם אם מקדישים לטובת מוסד ציבורי, הכוונה היא בדרך-כלל שייחוננו בני אותו כולל המשתמשים במוסד זה.) הגבלת רשימת הנהנים לטובת מטרות הציבור ולטובת כולל מסוים ורישומה של הגבלה זו בבית הדין שרעי הבטיחו שאי-אפשר יהיה, מבחינה חוקית, להפוך נכסים, שנועדו לשרת את הציבור, לנכסים שישמשו אנשים פרטיים.

13 התקופה שעליה הסתמכתי ואותה בדקתי לצורך כתיבת מאמר זה.

14 נראה לנו, שניתוח מעמיק של המטרות הציבוריות השונות והיקף ההקדשות בכללן ביחס לגודל הכוללים ופעילותם יש בו עניין רב, אך אין מקומו במאמר זה.

אמצעי נוסף שבא להגן על זכויות הכולל מפני הפקעת רכוש הציבור היה קביעת מנהלים ומשגיחים להקדש ('מתולים').

את ההקדשים שבהם עסקנו כאן ניתן לחלק לשני סוגים עיקריים:

(א) הקדשים שעוברים לטובת הציבור מיד עם ההקדשה. דהיינו, הראשונים ברשימת הזכאים הם נזקקים למיניהם אשר לטובתם הוקדש הנכס. המנהלים והמשגיחים של הנכס הם, במקרה זה, ראשי הכולל.

(ב) הקדשים שעוברים לטובת הציבור לאחר מות המקדיש (ולפעמים — לאחר מות המקדיש ובת זוגו, או המקדישה ובן זוגה). דהיינו, הראשונים ברשימת הזכאים ליהנות מן ההקדש הם המקדישים (ולפעמים בנות או בני זוגם) למשך חייהם והם גם מנהלי הנכס עד מותם. לאחר מותם עוברת הזכאות ליהנות מהנכס לטובת מטרות ציבוריות שונות, ואילו ניהול הנכס ('תוליה') עובר לידי ראשי הכולל.¹⁵

עם העברת ההקדש למטרות ציבוריות מתמנים, על-פי כתב ההקדש, אחדים מראשי הכולל (ששמם נזכר בכתב ההקדש), אשר לטובת נזקקיו הוקדש הנכס (ולפעמים אחדים מראשי השכונה אשר לטובת בניה הוקדש הנכס), למפקחים ולמנהלים של הנכס. המינוי הוא לכל ימי חייהם של המתמנים. לאחר מותם יעבור הניהול במרבית המקרים (לפי תנאי ההקדש) לידי מי שמונו לכך בידי המפקחים והמנהלים הראשונים. לעתים נאמר במפורש בכתב ההקדש, שהנכס יעבור לניהולם של באי-כוח ודוברי העדה ('וכלא ומתכלימון'), שיתמנו לאחר מות המנהלים והמפקחים הראשונים.¹⁶ בכתיב הקדש אחדים נאמר, כי את המנהלים שיבואו אחריהם ימנו אמנם המנהלים הראשונים, אך דבר זה ייעשה בידיעתו ובאישורו של בית דין צדק של העדה. בצורה זאת מובטח כי הניהול המעשי של נכסי הציבור ייעשה על-ידי באי-כוחם של הכולל או של השכונה וכך לא ייפתח פתח לשימוש בנכסי הציבור למטרות שאינן ציבוריות או להפקעת הנכס דה-פקאטו מרשות הציבור בגלל ניהול בלתי מתאים. מינוי מנהלים אחדים להקדש, האמורים לנהל בצוותא, נועד לאפשר פיקוח הדדי של המנהלים ולהקטין ככל האפשר את הסכנה שאחד מהם יעשה בנכסי הציבור כראות עיניו. במקרים אחדים נהגו הכוללים הזירות-יתר וקבעו שכל מינוי של מנהל חדש טעון אישור, ולו בשתיקה, של בית דין צדק של הכולל.

הוספת תנאים מפורשים, בסוף כתב ההקדש, כיצד יש לנהל את הנכס, נועדה להבטיח שהמנהלים והמפקחים ינהגו בדיוק כפי שקבע המקדיש. כאן נאמר מי זכאי להשתכן בנכס, לכמה זמן ובאילו תנאים, מי רשאי ליהנות מהכנסות שיביא הנכס ובאיזה אופן וכיצא באלה. כלומר, לא די שנקבע שמטרת ההקדשה לטובת הציבור ולא די שנקבעו אנשי ציבור שישמשו מפקחים ומנהלים של הנכס, אלא ראו צורך גם להגביל ולקבוע את אופן ניהול הנכס בגוף כתב ההקדש. נוסף לכל האמור לעיל, חשוב להדגיש שכתב ההקדש היה מסמך משפטי לכל דבר, שנרשם בערכאות המדינה, היה מעוגן בחוקי הוקף המוסלמי ואושר בידי הקאדי בפסק דין הצהרתי.¹⁷

15 תופעה זאת של הקדשת נכס לטובת המקדיש למשך חייו והעברתו לאחר מכן לטובת הציבור טעונה מחקר נפרד, שכן היקפה גדול ביותר. מתוך 46 הקדשות לטובת הציבור שהוקדשו על-ידי אשכנזים 16 (35%) הן הקדשות מסוג ב' או 'וקפיות של צוואה' (כפי שהציע לי בע"פ לקרוא להן פרופ' בר).

16 העיון כתנאים הוא מאלף כשלעצמו, אך אין מקומו במאמר הזה. ניתוח ראשוני של התנאים מראה, כי תקנות ספציפיות של הכולל או השכונה עוגנו בכתב ההקדש.

17 כאמור, לאחר משפט פיקטיבי.

אך טבעי הוא, שהכוללים וועדי השכונות החדשות מצאו ברישום הקדשה בערכאות המדינה את הדרך הבטוחה והטובה ביותר להבטיח את רכוש הציבור. ואמנם, המעיין בתקנות השכונות החדשות החל משנות ה-1880 ימצא כי ועדי השכונות, או ליתר דיוק חברות לבניית השכונות, חייבו את מקדישי הנכסים לטובת הציבור להקדישם בצורת וקף מוסלמי. בתקנות שכונת אהלי יעקב, משנת תרמ"ד, נאמר:

(ג) מתחייב אנכי להקדיש את הבית וכל אשר לו להקדש עולמי לאחינו בני ישראל גרי המגרש הזה לא ימכר לא ימושכן לא יותן במתנה לאחר לעולמי עד לא על ידו וב"ב [ובני ביתו] ולא ע"י תושבי המגרש אהלי יעקב. (הדגשה שלי – א"ש).

(ד) עלינו אנחנו אשר שטרי המקנה נכתבו על שמנו לתת להגביר הנ"ל שטר מקנה בדיני ישראל על שמו כי קם בית הכנסת וגו'...

יצוין, כי הנוסח 'לא ימושכן לא יותן במתנה' הוא תרגום מדויק של הנוסחה הפורמאלית המופיעה בגוף כתבי הקדש. אולם בצורה ברורה ומפורשת הרבה יותר מופיעים הדברים בתקנות חברות השכונות עצמן.¹⁸ בתקנות חברת 'בית ישראל', משנת 1886, נאמר בסעיף 'צרכי הרבים', תקנה א':

כל הדברים השייכים אל הכלל כמו בכ"נ [בתי כנסת], מדרשות, חצר אשר סביבותיהם והתנורים ובית הטבילה ובתי הכנסת אורחים ובתי ת"ת [תלמוד תורה] לא ינתן עליהם קושאן לשום אדם לעולם רק יהיו הקדש (וואקעף) בנימוס הממשלה והועד הזמני והיו תמיד משגיחים עליהם בד"כ [בדרך כלל] תתנהג כפי התקנות הקבועות להם. (ההדגשה שלי – א"ש).

בתקנות שחברו לשכונת מאה שערים²⁰ נאמר (בסעיף כ'): :

צרכי הקהילה והישוב כמו ביה"כ וביהמ"ד תנור ובית טבילה ובורות הכללים יבנה הועד מכסף אשר יטיל על כל אחד מבני החברה חלק כחלק מבלי שום פדות בין עני לעשיר והכסף הזה לא יבא בחשבון הששה לירא השנתיים כי לבד אלה יתן כל חבר כאשר יוטל עליו שטרי המקנה קושאנעס – מכל הדברים השייכים להציבור לא יכתבו על שם איש – אף אם יהי נדבת יחיד – ורק על שם וואקעף יכתבו. (ההדגשה שלי – א"ש).

בתקנות החברה שערי חסד, משנת 1889, נאמר (בסעיף י"ב):

כל צרכי רבים של המושבה המשותפים בין כל החברים יקדישום בעלי הנהלה הקדש עולמית ע"פ נימוסי הממשלה על הוצאות החברים לטובת היהודים דרי במושבה המתנהגים על פי תקנות הח' [החברה]. (ההדגשה שלי – א"ש).

18 למעשה לראשונה ב-1844, זאת למרות שהקדשות בסגיל מצאתי גם קודם לכן. ראה נספחים א' וב'.

19 צילומיהן שמורים בספריית יד יצחק בן-צבי.

20 התקנות לשכונת מאה שערים נדפסו בשנת 1889. כזכור, השכונה נוסדה ב-1876. בתקנות עצמן צוין, שאין אלה תקנות חדשות, אלא אותן תקנות שהיו נהוגות בשכונה מכבר.

מעניינת במיוחד לענייננו היא פרשת חברת 'ישוב הארץ לבניית בתים לעניי כוללנו כולל הראדנא'. כולל הורודנה ביקש לגייס כספים כדי לבנות בתים לעניי הכולל ולצורך זה יסד את החברה הנ"ל. הוא פנה בקול קורא לאנשי שלומנו בערי פלך הוראדנא' ובו פירט את צורכי הכולל ואת תכניתו.²¹ את הבתים שייבנו לצורכי הציבור בכספי הנדיבים יקדיש הכולל בצורת הקדש לפי התקנות שלהלן:

(א) במחיר חמש מאות רוב' [רובלים] אנו מוכרים בית יחיד עם קרקעיתו וחצרו עם בית תבשיל וחלק עבור מים וחלק בשאר צרכי הרבים עפ"י האופנים האלו והם:

1. הבית יהי הקדש לכוללנו עפ"י נימוס הממשלה יר"ה [ירושם הודה].
2. הקונה יקבל מאתנו שטר מכר עפ"י דת ישראל לאמר שכל ימי חייו לאוי"ט [לאורך ימים טובים] הבית שלו²² אם לדור בעצמו כשיעזרהו ה' לשכת בו בארה"ק [בארץ הקודש] או להשכיר ולוקח לו השכירות או ליתן מתנה לעני אחד מקרוביו בירושלים (דוקא בן כוללנו הראדנא) שידור בו חנם.
3. תשלומי מכס להממשלה בכל שנה מוטלת על הנדיב בעל הבית וכו'...
4. לאחר אריכות ימי הנדיב מיד מסולק זכותו והבית נכנס לרשות הכולל בלי שום זכות ויפוי כח כל דהוא ליורשי הנדיב או ב"ב [בני ביתו] רק ממוני הכולל יטילו הבית בגורל בכל שלושה שנים שיזכה בו עני ת"ח [תלמיד חכם] לדור בו חנים.²³ (ההדגשה שלי – א"ש).

דוגמאות אלה²⁴ מעידות, כי הכוללים והחברות לבניין השכונות אמנם עמדו על יתרוניה של דרך ההקדשה בערכאות המוסלמיות וחייבו בתקנותיהם הפנימיות לרשום את רכוש הציבור בדרך של וקף מוסלמי. למעשה, אפשר היה לעמוד על עובדה זו מתוך המקורות היהודיים בלבד, אולם תעודות הסג'ל מוכיחות בעליל כי היהודים אמנם נהגו להקדיש כך את הרכוש שנועד לצורכי הציבור.

לסיכום, נראה, כי בהעדר חוק המאפשר רישום רכוש על שם חברה או גוף ציבורי נאלצו הכוללים והחברות לבניין השכונות בירושלים לחפש דרך שתבטיח את שליטתן ברכוש הציבור. דרך כזו נמצאה להם בצורת וקף מוסלמי, שפירושה היה הקדשה לעולמי-עד. בכתב ההקדש נרשמו בפירוט המטרות אשר להן הוקדש הנכס וצוינו מי הזכאים ליהנות מהנכס, מי ימונו למנהלי הנכס ובאיוו דרך יש לנהלו. הרישום בערכאות המוסלמיות נתן להקדשה תוקף משפטי ואיפשר לפנות לערכאות המדינה, כל אימת שתהיה חריגה מן התנאים שנקבעו או אם ייעשה ניסיון להפקיע את הנכס מידי הציבור, ולבקש את התערבותן. למעשה, נתן הרישום בצורת וקף 'שיניים' לכוללים ולחברות לבניית שכונות בנוגע לניהול נכסי הציבור. לדרך רישום זו היו יתרונות גם בעיני המקדישים לטובת הציבור, שכן היא איפשרה להם לקבוע בצורה מוצקה שאיש, כולל מוסדות הציבור והנהגתו, לא יוכל לשנות את המטרות שלשמן ניתן הנכס, את הזכאים ליהנות ממנו או את דרך ניהולו.

21 על פרשה זו בן-אריה (ראה לעיל, הערה 12), עמ' 221-223.

22 כאן ובסעיף 4 יש הסבר לחלק מן הקדשות מסוג צוואה דהיינו, כל עוד המקדיש חי, הרכוש נשמר לטובתו: לאחר מותו הרכוש עובר לרשות הכולל.

23 לא דנתי במאמר זה בפירוט התנאים הספציפיים שנקבעו בהקדשות, אך מן הראוי לציין כי בהרבה כתיבי הקדש מופיע התנאי לפיו הזכות לגור בנכס עוברת מדי שלוש או חמש שנים לאחור, לפי הפלת גורל או על-פי תור.

24 עיינתי רק בתקנות של שכונות שצילומיהן מצויים בספריית יד יצחק בן-צבי, ולא בכל התקנות של כל השכונות שנוספו מ-1884 ואילך. אבל בכל התקנות שבדקתי לא נעדר הסעיף בדבר הקדשת נכסי הציבור בדרך של וקף.

באלו שיש להם חלקים במעמד האלה...
תחתינה סביב ומולו נאמר...
אנחנו ואתו אנחנו...
עליו ויהי...
באלו שיש להם חלקים במעמד האלה...
תחתינה סביב ומולו נאמר...
אנחנו ואתו אנחנו...
עליו ויהי...

וקפית אברהם גוטמן
בן שמואל בן יוסף
(סגיל 369, עמ' 134, מס' 4)

נספח א' - ההקדשות ('וקפיות') היהודיות שנרשמו בסגיל מ-1881 ואילך

1. מגדל בן יצחק בן בר ורעייתו פייגה בת וולף בן אברהם. סגיל 369, עמ' 71. ג'מאדי אלאולא 1298.
2. הרב מאיר לוישיץ בן בן-ציון בן מאיר והרב יעקב גרין (או קריין) ו... בן דב בן מאיר מינס. סגיל 369, עמ' 80. ג'מאדי אלאולא 1298.
3. חיה שיננה בת שמריה בן אוריה. סגיל 369, עמ' 123. 23 ד' אלקאדה 1298.
4. אברהם גוטמן בן שמואל בן יוסף. סגיל 369, עמ' 134, 1298.
5. רחל בת... בן מיכאל לוי ולאה בת משה בן עקיבא, סגיל 369, עמ' 187. רג'ב 1299.
6. יצחק יעקב בן יוסף שבחתי והאשה מלכה בת אברהם בן יהושע אליעזר. סגיל 369, עמ' 189. 7 ג'מאדי אלאח'רה 1299.
7. שינדל בת משה נוביולקר. סגיל 369, עמ' 137. 23 מחרם 1299.
8. מלכה בת שמואל בן יצחק קלר. סגיל 369, עמ' 140. 14 צפר 1299.
9. ניסים כאק בן ישראל בן אברהם. סגיל 369, עמ' 119. [ללא תאריך].
10. שמואל בן הירש בן חיים סלנט ומשה נמחם קאהן בן משולם. סגיל 370, עמ' 5. 14 שואל 1299.
11. חיה בת שמואל בן יצחק. סגיל 370, עמ' 30. [ללא תאריך].
12. הרב עזיר בן שמואל ליב לבנדא. סגיל 370, עמ' 53. ג'מאדי אלאח'רה 1300.
13. יהודה בן משה בן חיים קלר. סגיל 370, עמ' 65. 28 ג'מאדי אלאח'רה 1300.

14. אברהם בן ישראל בן אברהם. סג'ל 370, עמ' 72. 20 שואל 1300.
15. שמואל משה הוסטור בן אהרן ואשתו... בת משה יעקב מרדכי קליין. סג'ל 370, עמ' 97. 7 רביע אלאול 1301.
16. משה בן אריה בן לייב אקראף. סג'ל 373, עמ' 14. ד"ו אלקעדה 1301.
17. יצחק בן זכריה בן לייב יששכר. סג'ל 373, עמ' 14. ד"ו אלקעדה 1301.
18. יהודה בן חנניה בן ישראל האשכנזי, סג'ל 273, עמ' 15. רמד'אן 1301.
19. הרב זלמן בן יעקב בן אברהם. סג'ל 373, עמ' 23. רמד'אן 1302.
20. יוסף יהודה לייב. סג'ל 373, עמ' 87. 23 רמד'אן 1302.
21. הרב זלמן בן יעקב בן נחום בן אברהם האשכנזי. סג'ל 373, עמ' 87. 23 רמד'אן 1302.
22. משה יצחק בן יהודה לייב גולדשמיט, סג'ל 373, עמ' 88. 25 רמד'אן 1302.
23. הרב יוסף בן שמואל בן מיכאל בלומנפלד. סג'ל 373, עמ' 145. 19 רמד'אן 1302.
24. נתן פרייז בן אברהם ואשתו אסתר בת דוד בן ישראל בן משה. סג'ל 373, עמ' 144. 5 ג'מאדי אלאול 1303.
25. וקפיה שעילתה הכרזה על רכוש כוקף משום שנקנה בכספי וקף עלידי הרב מאיר. בן יצחק בן חיים האשכנזי. סג'ל 373, עמ' 179. 9 שעבאן 1303.
26. וקפיה שעילתה הכרזה על רכוש כוקף משום שנקנה בכספי וקף. סג'ל 373, עמ' 180. 3 שעבאן 1303.
27. זלמן וולף בן משה יעקב בן ישראל... ואשתו חיה בת מיכאל בן וולף... סג'ל 374, עמ' 5. 27 שואל 1303.
28. הירש בן יעקב ואשתו לאה בת זידל בן יוסף, סג'ל 374, עמ' 99. 19 שעבאן 1304.
29. גיטל קלר בת שמואל בן יצחק. סג'ל 374, עמ' 108. 23 שואל 1304.
30. משה בן הירש בן דוד באום. סג'ל 374, עמ' 140. 8 צפר 1305.
31. יעקב לייב בן אברהם בן זלמן ורבורה חנה בת יצחק דוד בן משה בידרמן ובנימין בן פישל בן לייב וילדיו. סג'ל 374, עמ' 106. 15 צפר 1305.
32. אסתר ברניה בת דוד ישראל משה. סג'ל 374, עמ' 150. 20 צפר 1305.
33. שמואל בן יצחק בן יחזקאל ורבקה בת יצחק בן דוד. סג'ל 374, עמ' 160. 29 צפר 1305.
34. רעיה בת מרדכי בן שמואל גנטוב. סג'ל 374, עמ' 168. 13 רביע אלאול 1305.
35. משה בן אברהם כהן המוגרבי. סג'ל 374, עמ' 85. ג'מאדי אלאחרה 1304.
36. בכור אפנדי בן הרב כרחאם בן אליעזר אלישר. סג'ל 373, עמ' 182. 17 רג'ב 1303.
37. סימון חיים בן שמעון בן שלמה עמיאל המוגרבי. סג'ל 378, עמ' 17. 8 ג'מאדי אלאחרה 1305.
38. תוה בת הירש בן מנדל שלום. סג'ל 378, עמ' 18. ג'מאדי אלאחרה 1305.
39. יצחק בן יעקב בן יהודה לייב שבתאי ושרה בת נחמן בן יוסף אהרן... סג'ל 378, עמ' 28. [ללא תאריך].
40. חאשה בת יעקב בן אליהו זקס. סג'ל 378, עמ' 92. 23 רביע אלתי'אני 1306.
41. שרה בת מאיר בן שמואל איברון. סג'ל 378, עמ' 105. 13 ג'מאדי אלאול 1306.
42. אסתר ברניה לבת דוד בן ישראל משה. סג'ל 378, עמ' 112. 11 ג'מאד אלתי'אני 1306.
43. ישראל אליסר בן משה אליעזר ואשתו אהל' בת משה בן מאיר בן אליהו. סג'ל 378, עמ' 113. 13 ג'מאדי אלאחרה 1306.
44. רבקה בת יהושע בן ישראל. סג'ל 378, עמ' 59. 13 אלתי'גה 1305.
45. ברוך בן משה בן שמואל שורץ. סג'ל 378, עמ' 81. 27 צפר 1306.
46. משה בן דב בן דוד בוכרצ'ן ויצחק בן דב בן יהודה גולדברג ומנדלסון בן יהודה בן יוסף ואברהם בן שמואל בן יוסף. סג'ל 378, עמ' 81. צפר 1306.
47. אברהם בן הירש בן אברהם פיגל ואשתו חיה בת יצחק בן שלמה. סג'ל 378, עמ' 144. שעבאן 1306.
48. משה בן חיים חיפס. סג'ל 378, עמ' 192. 29 מחרם 1307.
49. טוביה בן אברהם בן בנימין גולדברג. סג'ל 378, עמ' 146. 24 שעבאן 1306.
50. שלמה דוד בן עיזר בן משה בידרמן. סג'ל 378, עמ' 209. 21 רביע אלאול 1307.
51. ישראל בן יצחק בן משה רובנשטיין. סג'ל 378, עמ' 216. 18 רביע אלאול 1307.

